

13.

Գեոաշեն բանալուց մինչև
Հայաստան շենքը*

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

1992թ. ադրբեջանական բանակի հունիսյան մեծածավալ հարձակումից հետո ընկավ Շահումյանը: Շրջանի փախստական դարձած մոտ տասը հազարից անցնող ժողովուրդը ապաստանեց Մարտակերտում՝ խուճապի ընդհանուր ալիք առաջացնելով նաև այստեղ, որովհետև շարժման սկզբից ի վեր Շահումյանն էր համարվում լավագույն և կազմակերպված ինքնապաշտպանություն ունեցող շրջանը: Հոսսալքություն ծավալված ալիքը սոսկ հոգեբանական չէր, այլ կապվում էր Շահումյանի ունեցած ռազմաստրատեգիական կարևորություն հետ, քանի որ այն լեռնաշխարհագրական մի միասնություն էր կազմում Մարտակերտի հետ:

Շատ է գրվել այս երկու շրջանների անկման մասին: Եղել են իրական քննադատություններ, սակայն, դժբախտաբար, առավել գերիշխել են քաղաքական նպատակներով կատարված էժանագին շահարկումները: Ցանկություն չունենալով խառնվել ո՛չ այդ քննարկումներին և ո՛չ էլ իրավունք վերապահելով՝ խորանալ միջազգային աշխարհաքաղաքական բարդ խաղերի մեջ կամ էլ անդրադառնալ մեր հանրապետությունում, ԼՂՀ-ում և Ադրբեջանում ընթացող այն ներքաղաքական պայքարին, որոնք իրենց կնիքն են դնում սահմանների գծագրման վրա, պարզապես փորձենք ցույց տալ, թե ինչպես լեռնային երկրամասում, որի տարբեր հատվածներից յուրաքանչյուրն ընդգրկելով բնակավայրերի մի ողջ շղթա՝ բնական ամբողջություն է կազմում, անգամ մեկ գյուղի կամ բարձունքի կորուստը կարող է քանդվող կծիկի համաբանությունը առաջ բերել անկումների մի ողջ շղթա:

Վարչաքաղաքական տարբեր բաժանումների ենթարկված,

* ՁԻՆՎՈՐ, 1993թ., 1-8 ապրիլի, թիվ 1:

բայց ռազմագիտական առումով լեռնաշխարհագրական մեկ միասնություն կազմող մեր հայրենիքի այս փոխկապակցված ամբողջությունը լավագույնս թերևս բնորոշել են գետաշենցիները՝ ասելով. «Գետաշենը բանալին է, կողպեքը՝ Շահումյանը, դարպասը՝ Արցախը, շենքը՝ Հայաստանը»: Գետաշենին բոլորից մոտն էին Շահումյանի Բուզլուխ, Մանաշիղ և Էրքեջ գյուղերը, որոնցից երկու անգամ շատ բնակչություն ունեւր այս գյուղը, որը 1990թ. հունվարյան հարձակման ժամանակ ոչ միայն թիկունք եղավ Ազատ և Կամո գյուղերին, այլև ստիպեց դադարեցնել հարձակումը Մանաշիղի վրա:

Գետաշենի ողբերգությունից մի քանի ամիս անց, դարձյալ խորհրդային բանակի աջակցությամբ, ՕՄՕՆ-ը հայաթափեց հենց Բուզլուխ, Մանաշիղ և Էրքեջ գյուղերը, որոնք կարճ ժամանակ անց վերստին ազատագրվեցին:

Շահումյանն էլ իր հերթին համանման մի պատվար էր Մարտակերտի համար, որոնք իրար կապվում էին Գյուլխստանով և Կարաչինարով: Առաջինով անտառային ճանապարհը ուղիղ տանում էր Հաթերք. ի դեպ, հենց այստեղով էլ հիմնականում Մարտակերտ հասավ տեղահանված ժողովուրդը, իսկ երկրորդով հասնում էր Մարտակերտի մյուս եզրային գյուղը՝ Թալիշը, և երկու շրջաններն իրարից անջրպետող ջրբաժանն էր ինջա գետը: Շահումյանի անկմամբ միանգամից մերկացավ Մարտակերտի հյուսիսը՝ անպաշտպան դարձնելով Հաթերք-Թալիշ երկայն աղեղով ձգվող բնակավայրերը, որովհետև մինչ այդ Մուսլի հովանու ներքո գտնվող և դարեր շարունակ անառիկ մնացած Գյուլխստանի գրավմամբ լեռներին իշխող բարձրադիր անտառներով բացվեց ճանապարհը դեպի Հաթերք, որը մինչ այդ շրջապատված լինելով միայն հայկական բնակավայրերով՝ սոսկ ոչ նշանառու հրետակոծության էր ենթարկվում Քելբաջարից: Նույնը վերաբերում է և Թալիշին: Լինելով Շահումյանն ու Մարտակերտը իրար կապող հանգուցակետային գյուղը՝ այն դարձել էր պարբերական հարձակումների թիրախ, սակայն երբ հակառակորդին հաջողվում էր առաջ գալով մոտենալ գյուղին, իսկույն իր թիկունքում զգում էր վերից՝ Կարաչինարից օդնություն շտապած շահումյանցիների հուժկու հարվածը և մեծ կորուստներով նահանջում: Կարաչինարի անկմամբ օդնության ճանապարհը վերածվեց հարձակման ճա-

նապարհի, և գրեթե չըջափակման թերակղզուժ հայտնված Թալիշի համար արդեն շատ դժվար կլինեն դիմակայել թե՛ Թարթառի շրջան վերանվանված Միր Բաշիրից և թե՛ հյուսիսից՝ Ինջա գետի կողմից եկող հակառակորդին, և գյուղը գրավվեց: Միգուցե կային մեզ անհայտ այլ գործոններ ևս, որոնք, գուժարվելով տիրող ընդհանուր խուճապին և հուսալքությանը, պատճառ դարձան անկումների նոր շղթային, սակայն ռազմագիտական առումով այն կանխորոշվեց Գյուլիստանի և Կարաչինարի անկմամբ: Թալիշի գրավմամբ բնական կապվածության շղթայով ընկան Չայլուն ու Լենինավանը և ընդհանրապես Մարտակերտի դաշտային հատվածը, և ճակատի նոր գիծը մի կարճ ժամանակով սկսեց անցնել Մարտակերտի շրջկենտրոնի մոտով: Երկու ուղղությամբ՝ դեպի շրջկենտրոն և Հաթերք առաջ շարժված հակառակորդը գինական գերակշռության և մինչև այժմ էլ չբացահայտված մի քանի այլ պատճառներով կարողացավ գրավել երկուսն էլ, որից հետո, անկախ մարտնչելու վճռականությունից, բնականորեն պետք է ընկնեին ևս մի քանի բնակավայրեր, և ձևավորվեւ ռազմաճակատի նոր գիծը, ու գրավվեցին նաև շրջկենտրոնից վեր ձգվող մայրուղու կողքին գտնվող Ներքին Հոռաթաղ և Կուսապատ գյուղերը և մայրուղուց հյուսիս եղած բոլոր բնակավայրերը՝ երկու կողմերի համար էլ բնական սահմանազատիչ դարձնելով ճանապարհը և Թարթառ գետը:

Այս նոր գծի շուրջն էլ շուտով նոր մարտեր բորբոքվեցին, որոնց ընթացքում օգոստոսին Արցախի ազգային բանակի ուժերին հաջողվեց ազատագրել Հաթերքը և միաժամանակ մոտենալ Մարտակերտ շրջկենտրոնից ընդամենը կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Ներքին Հոռաթաղին: Սակայն շուտով այս ամենը վերստին հանձնվեց հակառակորդին: Ավելին, Ադրբեջանը նոր հարձակման շնորհիվ կարողացավ անցնել Թարթառը և գրավել Վաղուհասը, իսկ մյուս ուղղությամբ էլ տիրանալով Մեհմանա գյուղին իշխող բարձունքներին՝ փաստորեն կանխորոշեց և Դրմբոնի ու Չլդրանի ճակատագիրը, որից հետո էլ քանդումների շղթայով ինքնաբերաբար տիրացավ Վաղուհասի և Դրմբոնի միջև գտնվող Վերին Հոռաթաղին, Հարությունագոմերին, Պողոսագոմերին և Կոճողուտին: Այս առաջխաղացումից հետո բավականին տևական ժամանակով (մինչև Չլդրանի ազատագրումը) հաս-

տատվեց ռազմաճակատի նոր գիծ, որը տարանջատվեց Վաղուհասը և Գանձասարը երիզող բարձունքներով և շարունակվեց Առաջաձոր-Կիչան-Սրխավենդ-Ղազանչի գծով: Այս գծի առժամանակ անփոփոխ մնալը բացատրվում է մի շարք պատճառներով: Նախ՝ Ադրբեջանը լուծեց միանգամից մի քանի խնդիր: Տիրելով բարձրադիր Հաթերքին՝ փաստորեն, հեռահար հրետանու նշանառությունը վերահսկողություն սահմանեց ողջ շրջանի վրա, իսկ գրավելով Վաղուհասն ու Դրմբոնը՝ լիովին տիրեց մայրուղուն, որը Մարտակերտի գրավյալ բնակավայրերը ծանր տեխնիկայի տեղաշարժով իրար կապելուց առավել կարևորվում էր որպես Քելբաջար տանող ուղի: Լեռների կողերի հատմամբ ստեղծված այս մայրուղին Արցախի հանդեպ հոգատարություն դրսևորում էր, այլ Ադրբեջանի ղեկավարության՝ ժամանակին կատարած քաղաքական մեծ հեռատեսություն արդյունք: Մինչ ճանապարհը վերահսկելը, Քելբաջարը երեք կողմերից մեկուսացված էր. մի կողմից սահմանակից մեր հանրապետությանը, մյուս կողմից՝ Մարտակերտին և երրորդը՝ Լաչինի միջանցքի հյուսիսային հատվածին, որը դժվարանցանելի ճանապարհով էր կապվում Ադրբեջանին: Մեր հանրապետության սահմանները գնդակոծելու, Լաչինի միջանցքի վրա ճնշումը ուժեղացնելու, ինչպես նաև Մարտակերտում ընթացող գործողությունների վրա ազդելու նպատակով, ձմեռային պայմաններում հարկավոր էր փոխադրումների անխափանությունը ապահովելու համար լիովին տիրել մայրուղուն և ոչ թե այն թողնել սոսկ չեզոք սահմանազատիչ գիծ երկու կողմերի համար: Մայրուղու գրավմամբ Ադրբեջանը միաժամանակ տիրացավ և Սարսանգի ջրամբարին ու Թարթառ գետի ողջ հոսանքին՝ ռազմական, էներգետիկ և գյուղատնտեսական առումով իր համար այնքան կենսական կարևորություն ունեցող այս ջրային ավազանին:

Միաժամանակ ակնհայտ էր, որ չնայած իր տևական կայունությունը, Գանձասարից մինչև Ղազանչի ձգվող ռազմաճակատի գիծն էլ էր կարող սահմանազատիչ դառնալ երկու կողմերի համար, որովհետև չկար բնական այն բաժանվածությունը, որը լեռնային երկրներում լեռնաշղթաներով ու գետերի հուններով պայմանավորում է սահմանները, և նվազագույնը կա՛մ իրենք էին մինչև Խաչենազետ հասնելու, կա՛մ էլ ազատագրվելու էր մինչև

Թարթառ ընկած տարածքը: Եղած գիծը ձևավորվել էր մի շարք քաղաքական գործոնների, մինչ այդ ծավալված մարտերի առաջ բերած ուժասպառուլթյան և վերահաս անբարենպաստ եղանակի պատճառով, ու պարզ էր, որ եղանակների տաքանալու դեպքում հակառակորդի ծանր տեխնիկան առաջ էր շարժվելու: Այս ընթացքում, չհաշված դիրքային փոխհրաձգությունը և հրետակոծությունը, Ադրբեջանի կողմից հարձակման թիրախ էր ընտրվել Կիչանը, իսկ Արցախի ուժերն էլ շարունակ փորձում էին ազատագրել Չլդրանը, և մարտական գործողությունների ամենասուր ծավալումը հենց այս հատվածում պատահական չէր: Եթե պաշտպանական բնագծերը ճեղքվեին այս հատվածում, ապա հակառակորդը կարող էր առաջ շարժվել միանգամից երեք ուղղությունք, որոնցից յուրաքանչյուրի համար էլ նոր պաշտպանական գիծ կազմելը գրեթե անհնարին կլիներ:

Կիչանը, փաստորեն, այն կետն էր, որից այն կողմ այլևս նահանջելու տեղ չկար, և այս գյուղի հանձնումը հավասարագոր էր Արցախի հանձնմանը: Բարեբախտաբար, Արցախի զինվորների անօրինակ նվիրման շնորհիվ տեղի ունեցավ հակառակը՝ պատասխան հակահարձակումը, և ազատագրվեց Չլդրանը: Ամրապնդվելով շրջակա բարձունքներին՝ այժմ էլ Արցախի ազգային բանակի մարտիկները, երեք ուղղությունք առաջ շարժվելով, սկսում են հավաքել «քանդված» կծիկը: Դիրքավորվելով Մեհմանայի առջև ու փակելով այնտեղից աղեղնաձև հնարավոր հարձակումը Չլդրանի վրա՝ նրանք մոտեցան Դրմբոնին: Անհրաժեշտ էր նախ փակել ճանապարհը, որը կատարվեց Վաղուհասի ազատագրմամբ: Չլդրանից հետո, փաստորեն, ամենածանրը և վճռորոշը նրա ազատագրումն էր, որից հետո արդեն հնարավոր եղավ վերցնել և Դրմբոնը, ու հակառակորդը ինքնաբերաբար թողեց մայրուղու փակված այս ողջ հատվածի երկայնքով ընկած Վերին Հոռաթաղ, Հարուլթյունագոմեր, Պողոսագոմեր և Կոճողուտ գյուղերը: Այսինքն՝ ինչպես ժամանակին Վաղուհասի և Դրմբոնի հանձնմամբ վճռվեց նաև այս գյուղերի անկումը, այնպես էլ հիմա դրանց երկուսի ետ վերցմամբ էլ՝ թվարկվածների ազատագրումը:

Արցախում ընթացող մարտական գործողությունները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ յուրաքանչյուր գյուղ սոսկ որոշակի տարածք ընդգրկող մեկ միավոր չէ: Այն մեր մնացյալ հայրենիքին

կապվում է ոչ միայն այնտեղ ապրող ժողովրդով, եղած հուշարձաններով, այլև միահյուսված է բնական գոգավորությամբ և ջրային ցանցով, ու ամեն բնակավայրի պաշտպանությունը, առաջին հերթին, լինելով տեղացիների գործը, միաժամանակ մնացյալ ժողովրդի պարտքն է, որովհետև կորստյան դեպքում միայն ինքը չէ, որ ընկնում է, այլև իր հետ տանում է նաև շրջակա բնակավայրերը՝ առավել մեծացնելով հայոց պատմության կորուստների ժամանակագրության շղթան: